

प्रकरण ६ वे

‘वन्हाडी लोकगाथे’ मधील
संग्रहित लोकगीतांचे
वाङ्मयीन मूल्यमापन

प्रकरण ६ वे
'वन्हाडी लोकगाथे' मधील संग्रहित लोकगीतांचे वाङ्मयीन
मूल्यमापन

डॉ. सौ. प्रतिमा इंगोले यांच्या 'वन्हाडी लोकगाथा' या वन्हाडमधील लोकगीतांच्या साह्याने तेथील वन्हाडी स्त्रियांच्या कौटुंबिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न मागील तीन प्रकरणांत केला आहे. या संग्रहातून ज्याप्रमाणे तेथील स्त्रियांच्या जीवनाची कल्पना येते तसेच एकूणच तेथील लोकसंस्कृती, राहणीमान, त्यांचे विचार, भावना या सर्वांचीही कल्पना येते. त्यादृष्टीने या संग्रहात वैविध्यपूर्ण गीतांचा संग्रह आहे. त्यामुळे गीतांचा अभ्यास करताना त्या गीतांचे, एकूणच पुस्तकांचे वाङ्मयीन मूल्य काय आहे? कोणकोणते वाङ्मयीन गुण येथे दिसतात ते पाहणे गरजेचे वाटते. त्यासाठी खालील विवेचन केले आहे.

वन्हाडी लोकगाथेचे वाङ्मयीन मूल्यमापन :-

'वन्हाडी लोकगाथा' हे प्रतिमाताईनी संपादित केलेले पुस्तक अंतरंग आणि बहिःरंग या दोन्ही दृष्टीने वाङ्मय गुणांनी समृद्ध असे आहे. पुस्तकाच्या वाङ्मयीन सौंदर्यातील काही घटक-

१) मुखपृष्ठ :-

'वन्हाडी लोकगाथेचे' मुखपृष्ठ डॉ. सौ. प्रतिमा इंगोले यांनी स्वतः तयार केले आहे. तपकिरी रंगामध्ये असणारे हे मुखपृष्ठ त्यावरील चित्राने अधिक आकर्षक वाटते. यावरती भुलाई उत्सवावेळी मांडल्या जाणाऱ्या पूजेचे चित्र आहे. यामध्ये ज्वारीची ताटे बांधून चौक तयार केला आहे. त्यात एक बाहुला एक बाहुली अशा तीन जोड्या व आणखी दोन स्त्रियांच्या लहान-लहान मूर्ती आहेत. काळ्या रंगाची समई व एका स्टँडवर मातीचे पाच दिवे आहेत. लाल रंगाच्या वस्त्रावर सारी पूजा

मांडली आहे. तसेच लाल-पांढऱ्या रंगाची फुले, फळेही येथे मांडली आहे. समोर फुलांची सुंदर रांगोळीही आहे. या प्रत्येकाला विशिष्ट रंग असल्याने हे विविध रंग संगतीतील मुखपृष्ठ अधिकच खुलून दिसते. प्रथमदर्शनी हा पूजाविधी पाहिल्याने मन प्रसन्न होते. विदर्भ प्रांतातच हा उत्सव असल्याने त्यातील वेगळेपणाने स्त्रीवर्गाबरोबरच इतरही त्याकडे आकर्षित होतात.

२) मलपृष्ठ :-

समर्पक मुखपृष्ठाबरोबरच मलपृष्ठही डॉ. प्रभाकर मांडे यांच्या विचारांनी सुंदर वाटते. त्यामध्ये त्यांनी वऱ्हाड प्रांतातील लोकसंस्कृतीचे स्त्रीजीवन जाणून घ्यावयाचे असेल तर 'वऱ्हाडी लोकगाथा' ही उत्तम सामुग्री आहे असे मत मांडले आहे. तसेच संकलनाचा छंद आणि अभ्यासू वृत्ती असेल तर अनेक प्रकारची नवनवी माहिती उजेडात येईल असा विचार सांगितला आहे. पुस्तकातील विविधरंगी गीतांच्या संकलनाबद्दल त्यांनीही आवड दर्शविली आहे. त्यांच्या या अभिप्रायाने पुस्तकाचे मूल्य आणखी वाढल्यासारखे वाटते.

३) रेखाचित्रे :-

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये अनेक रेखाचित्रे काढली आहेत. विशेष म्हणजे ही सर्व रेखाचित्रे प्रतिमाताईंनी स्वतः काढली आहेत. त्यातून त्यांची रसिकता जाणवते. ही रेखाचित्रे तेथील संस्कृतीचे दर्शन घडवितात. यामध्ये विविध रांगोळ्या, काही प्राणीचित्रे म्हणजेच हत्ती, नाग, बैल आणि इतर अनेक चित्रे काढली आहेत. ही सर्व रेखाचित्रे पाहताना त्याला काहीनाकाही अर्थ असला पाहिजे असेच वाटते आणि असा अर्थही त्यातून प्रतित होतो.

४) समर्पक शीर्षक :-

'वऱ्हाडी लोकगाथा' हे योग्य शीर्षक वाटते. प्रतिमाताईंच्या मते गाथा म्हणजे 'प्रांतीय किंवा स्थळीय गाणी' त्यामुळेच त्यांनी वऱ्हाडी लोकगीते असे नाव न देता

वन्हाडी लोकजीवनाचे दर्शन घडविणारी, लोकजीवनाची गाथा सांगणारी 'वन्हाडी लोकगाथा' हेच नाव ठेवले.

अंतरंग दर्शन :-

प्रस्तुत 'वन्हाडी लोकगाथे'मधील गीतांची वैविध्यता पाहिली की खूप आश्चर्य वाटते. प्रथम आश्चर्य यासाठी वाटते की, अशिक्षित स्त्रियांमार्फत गीतांचे संकलन करणे एक अवघड काम आहे. तरीही प्रतिमाताईंनी पुष्कळ गीते संकलित केलेली आढळतात. तर दुसरं आश्चर्य म्हणजे वन्हाडमध्ये या गीतांची किती वेगवेगळी रूपे आहेत, गीत विषयामध्ये फार वेगवेगळी गीते आहेत की ज्यातून हवे असणारे स्त्रियांचे कौटुंबिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन पाहता आले. या गीतांमध्ये मुख्यतः अधिकाधिक निर्मिती स्त्री गीतांची आहे. त्यामुळे स्त्रीजीवन, त्यांचे विचार, भावना, त्यांची सुख-दुःखे, कल्पना, आवड-निवड या सर्व गोष्टींची कल्पना येते. कारण वरील आशय व्यक्त करणारी सर्वच गीते या संग्रहात सामाविष्ट आहेत. उदा. अंगाई गीते, कौटुंबिक स्वरूपाची गीते, ठावा गीते, कृषीगीते यातून सामाजिक जीवन समजते तसेच लग्नगीते, डोहाळजेवण गीते, सण-उत्सव गीते, भोंडला गीते, डहाकागीते, गोंधळगीते वगैरेमधून तेथील स्त्रियांच्या सांस्कृतिक जीवनाचीही कल्पना येते.

यावरून अंतरंग समृद्ध आहे असे दिसते. मात्र यामध्ये या गीतांचे वर्गीकरण न करता, भाग न पाडता सरळ सरळ गीते दिली आहेत. पण वर्गीकरणात्मक रचना केली गेली असती तर त्याचे सौंदर्य अधिक वाढले असते. त्याबरोबरच या गीतांचा अभ्यास करताना बऱ्याचवेळा भाषेची अडचण येते. त्यासाठी शब्दार्थ योजना किंवा काही अवघड गीत प्रकारांची थोडक्यात माहिती देता आली असती तर गीत आकलनामध्ये अडचण न येता ते अधिक चांगले झाले असते. ही एक उणीव सोडली तर या संग्रहातील खूप सारी गीते मनाला भुरळ पाडल्याशिवाय राहत नाही. तसेच त्यातील आशयच समृद्ध वाटतो.

१) भाषा :-

‘वन्हाडी लोकगाथे’मध्ये संपूर्णपणे विदर्भातील पाच जिल्हयातील म्हणजेच वन्हाड प्रांतातील गीतेच आली आहेत त्यामुळे अर्थातच सारी गीते वन्हाडी बोलीतच आली आहेत. वन्हाडी भाषेची अजिबात ओळख नसताना देखील गीते वाचताना ती समजतात कारण वन्हाडी भाषेतील गीतांना लयबद्धता, गोडवा तसेच लवचिकपणा आहे. काही शब्दांच्या अर्थामध्ये अडचण आली तरी बरीच सुटसुटीत व मोहक रचना आढळते. यमकाची रचना साधल्यामुळे एक प्रकारची नादमधूरता आढळते. त्यामुळे ही गीते सुंदर वाटतात. त्यातच आशय संपन्नतेमुळे गीते अधिकच आकर्षक वाटतात.

तसं पाहिल तर वन्हाडी भाषेचे नागरी रूप म्हणजेच मराठी होय. खुद्द वन्हाडीला प्राचीन परंपरा आहे. तसेच वन्हाडी ही अंगभूत सौंदर्य लाभलेली भाषा आहे. वन्हाडी व मराठी भाषेत काही बदल आहेत. वन्हाडी बोलीभाषेत ‘ण’ चा अभाव आहे. त्यामुळे ‘नारायणा’ ऐवजी ‘नारायन’ लिहिले जाते. ‘ह’ ऐवजी ‘य’ वापरतात म्हणजेच ‘महिना’ ऐवजी ‘मयना’, ‘श’ ऐवजी ‘स’ म्हणजेच ‘प्रकाश’ ऐवजी ‘परकास’ तसेच ‘व’ ऐवजी ‘इ’ वापरतात म्हणजेच ‘विड्वल’ ऐवजी ‘इड्वल’ म्हणतात. ‘ळ’ ऐवजी ‘य’ वापरत असल्याने ‘हळद’ ऐवजी ‘हयद’ म्हणतात. गड ऐवजी गळ असेही म्हणतात, हाडहाड ऐवजी हाळहाळ असेही म्हणतात. तसेच वन्हाडमधील स्त्रिया प्रथम पुरुषी बोलतात. मी येतो-जातो, आलो-गेलो. या स्त्रियांच्या शब्दांमुळे त्यांच्या तोंडची भाषा वन्हाडी आहे हे चटकन समजते. ही काही महत्त्वाची वन्हाडी भाषेची वैशिष्ट्ये येथे जाणवली.

त्याबरोबरच अस्सल ग्रामीण वन्हाडी बोली येथे अनुभवायला मिळाली. स्त्रियांच्या तोंडच्या या शब्दांमुळे त्यांचे अस्सल ग्रामीणत्व तर प्रकट होतेच पण त्याबरोबर गीतांतील ओव्या अधिकच खुमासदार वाटतात. अगदी सहजपणे बोलता-बोलता झालेली ओव्यांची निर्मितीही या शब्दांमुळे खूपच खरी वाटते. असे अनेक शब्द या संग्रहित गीतांमध्ये पाहावयास मिळतात.

ग्रामीण बोलीतील शब्द :-

उदा. श्रावण - सरावन,	भ्रतार - भरतार
प्रधान - परधान,	प्रकाश - परकास
कर्म - करम,	आयुष्य - आयुख
स्वयंपाक - सयपाक,	शहरवाटी - शेरवाटी
तिर्थ - तिरथ,	प्रसन्न - परसन
श्रीहरी - शीरहरी,	विड्डल - इड्डल
ईर्षा - ईशा,	कृष्ण - किसन, किरन
लवअंकुश - लवूआकीस,	गोमुत्र - गोमतिर

या व अशा प्रकारच्या शब्दांनी स्त्रियांच्या तोंडच्या बोलीचे दर्शन घडविले आहे. तसेच मराठी व वऱ्हाडी भाषेतील बदलही दर्शविले आहेत.

स्त्री गीतांतील या मोहक शब्दावलीने आणि आशयसमृद्धीमुळे आपणही या वऱ्हाडी लोकगीतांच्या प्रेमात पडतो.

म्हणी :-

वऱ्हाडी गीते अभ्यासताना काही गीतांतील ओव्यांमधून वऱ्हाडी म्हणींचे दर्शन घडते. अर्थात सरळ सरळ म्हण सांगितली गेली नसली तरी म्हणींचा आशय त्या त्या ओवीतून व्यक्त होतो. साध्या सोप्या वाटणाऱ्या या म्हणींतून कितीतरी अर्थछटा दडलेल्या दिसून येतात. या म्हणीतून काही विशिष्ट प्रवृत्तीच्या माणसांवर प्रकाश टाकण्यात येतो. त्यावरून माणसांच्या विसंगतीचेही दर्शन घडते. तसेच निरीक्षण केले तर मराठीतील काही म्हणी पर्यायी रूपात वऱ्हाडीमध्ये आलेल्या आहेत. त्याचीच काही रूपे आपण खाली पाहू.

१. "गरव गुमान नको करू मानसा

पांडवा सारखे देव गेले वनवासा" (पान नं. २४७)

मराठीतील 'गर्वाचे घर खाली' हाच आशय यातून व्यक्त होतो.

२. "ज्याच्या घरी तान्ह, त्याच्या घरी शेरभर सोनं" (पान नं.५७)
३. "आडाचं पानी शेंदल गेलं खोलं
नाकाच्या नथनीचा सांभाळना तोल" (पान ८८)
'नाकापेक्षा मोती जड' असा आशय व्यक्त होतो.
४. "चोरून चारून दसरा केला
देवाजीच्या दारी झाडा एकलीनं दिला" (पान १७८)
मराठीतील करावं तसं भरावं या आशयाची वरील म्हण वाटते.
५. "दोघ्या नारीचा धनी बसला अंगनी
इचार करे मनी कोनाले मांगू पाणी" (पान १७४)
६. 'थोड्या दिसाचं चांदन बहु दिसाची अंधारी" (पान २४६)
७. "भल्याले भलेपन बुन्याले दैन" (पान १८१)

अशा या थोड्या म्हणी गीतांतून डोकावतात. आणि स्त्रिया स्वतःच सुख-दुःख मांडता मांडता समाजातील विविध प्रवृत्तींचेही निरीक्षण करताना दिसतात. या म्हणीतून फार चांगले विचार प्रतीत होत असल्याने एक प्रकारची शिकवणही त्यातून मिळते. अशा पुष्कळ वऱ्हाडी म्हणी आहेत. पण त्यांचे थोडेफार तरी दर्शन या गीतांतूनही घडते हे विशेष.

ओवीगीतातील उपमा :-

प्रस्तुत संग्रहात स्त्रियांची निर्मिती असलेल्या गीतांतून या स्त्रिया अनेक उपमा योजताना दिसतात त्यावरून स्त्रियांच्या कल्पक बुद्धीची साक्ष पटते. दैनंदिन जीवन जगताना तिच्या आजुबाजूला असणाऱ्या व्यक्तींना त्यांच्या प्रवृत्तीवरून उपमा देते.

- १) स्त्रीला आपला पाठीराखा भाऊ अत्यंत प्रिय असतो म्हणून त्याला अनमोल बुगडीतील मोत्याची उपमा देते.

"सेजी पुसते तुले भाऊ भासे किती?

काहाले मोजू बाई माया बुगळीचे मोती" (पान ११७)

- २) सासरी त्रास होत असूनही सर्वाना आपलं मानणारी स्त्री सासू-सासऱ्याला तुळशीची उपमा देते.

“सासू न सासरा तुयशीचं रोप

त्यायच्या सावलीत सुखाची झोप” (पान १२०)

- ३) स्त्रीला इतर कोणत्याही पुरुषापेक्षा आपला पतीच श्रेष्ठ वाटतो तेव्ही ती पतीला अमृताची उपमा देते.

“देर मपले भाये भले निंबावानी कळू

भरतार मय अमरिताचा गळू” (पान १२६)

- ४) सासरवासाने त्रासलेली स्त्री घर असूनही स्वतःला एकट समजते तेव्हा अशा स्त्रीला जंगलाच्या पाखराची उपमा दिली जाते.

“सुटलं वारा पानी झाळाले नायी पान

जंगलाच्या पाखराचं उदास झाल मनं” (पान १२४)

- ५) बहिण भावाच प्रेमळ नातं सांगताना स्त्री म्हणते

“पाचजनी बयना सहावं बंधुराया

झाकून गेल्या बाई मोगऱ्याखाली कया” (पान १२९)

- ६) आपल्या कपिला गाईवर अतिशय प्रेम असल्यामुळे तिला वेगवेगळ्या उपमा देऊन तिचे वर्णन स्त्री करते

“आमच्या कपिलीचे दात

जसे सायीवरले भात”

“आमच्या कपिलीचे पोट

जसे शेतावरली मोट” (पान ११०)

- ७) लहान मूल आईसाठी एक अनमोल ठेवाच असतो ती आपल्या बाळाला रोज नव्यानव्या उपमा देते. बाळ कसही असल तरी तिला ते प्रियच असते.

“काळा सावळा मपला उळदाचा दाना

बाळाले मह्या कृष्णदेव म्हणा'' (पान ५८)

८) येथे सूर्याच्या किरणांना लांब केसांची उपमा दिली आहे.

''उगवले नारायण एवळे लाल सोनेरी

त्याईचे बाल पडले भुयीवरी'' (पान २७४)

अशा अनेक उपमा स्त्रीगीतांत पाहायला मिळतात त्यामुळे गीतांचे मूल्य आणखी वाढले आहे. या उपमा योजनेमुळे आशयही समृद्ध बनून त्यांचे सौंदर्य वाढीमध्ये मदत झाली आहे.

यमक रचना :-

संपूर्ण संग्रहातील स्त्रियांच्या ओव्यांमध्ये शेवटच्या शब्दात यमक साधल्याने एक प्रकारची लय प्राप्त झाली आहे. त्यामुळे गाणी वाचताना अधिकच सुंदर वाटतात.

उखाण्याच्या रचनेतील ओव्या :-

नाव घेण्याचे उखाणे लोकगीताचाच एक भाग आहेत. मात्र येथे पूर्णपणे उखाणा न सांगता काही ओव्यांची रचना उखाण्याप्रमाणे असलेली दिसते ती पुढील प्रमाणे -

१. देवाच्या देवळात एकली कशी जाऊ

वडील माझी जावू, ननंदीले मान देवू (पान ८७)

२. काळ्या वावरात बाभळीले आला पाला

तुकाराम मेला हिन सखाराम केला. (पान १८०)

३. जन्म दिला पित्यानं पानी लावलं मातनं

उचलला भार परनारीच्या सुतांन (पान २५०)

४. गुंडावर गुंड गुंडावर झारी

वरतं नारायणाचं भारी (पान २७४)

५. घरात करतो धंदा, दारात देतो काम

सोयऱ्यासारखा कोन केला रामराम (पान ८९)

६. भाजीमंदी भाजी तांदुळजा

माळीन आली कंबयजा (पान ८०)

अशी ही उखाण्याची रचना गीतांच्या सौंदर्यात भरच घालतात. त्यामुळे त्यांचा आकर्षकपणा वाढतो.

वरील सर्व वैशिष्ट्ये या गीतांत सामाविष्ट आहेतच पण त्याचबरोबर या गीतांतून वऱ्हाडी लोकजीवनात प्रचलित असलेले काही संकेत या गीतामध्ये आढळतात. शुभ-अशुभाच्या कल्पना, रुढी, लोकविश्वास यातून हे संकेत रुढ झाल्याचे दिसून येतात. त्या लोकांच्या लोकजीवनात या संकेतांना फार महत्त्वही असते. त्याप्रमाणे तेथील आचरण होत असावे. असे काही संकेत पुढील प्रमाणे -

१. सासरी सासुरवास असणे.
२. नणंद भांडणे लावते.
३. पहिले बाळंतपण माहेरी करणे.
४. अहेव मरण भाग्याचे असते.
५. स्त्रीचे सोमवारी मरण झाल्यास भाग्याचे.
६. सटवाई पाचव्या दिवशी बाळाचे नशीब लिहिते.
७. चंदनाचा पाट, चांदीचे ताट
८. आईची माया सर्वश्रेष्ठ.
९. लेकीचा जन्म दुःखाचा.
१०. पती हाच परमेश्वर.
११. भावाच्या बहिणीने मुक्याने जातं ओढू नये.
१२. पाठचा भाऊ असल्यास उभ्यानं केस विंचरू नयेत, उभ्यानं कुंकू लावू नये.
१३. परपुरुषाशी बोलू नये.

असे अनेक संकेत या गीतामधून प्रत्ययाय येतात त्यातून लोकजीवनाची कल्पना येते.

याशिवाय 'वन्हाडी लोकगाथे'मधील सर्वच गीते उल्लेखनीय आहेत. या गीतांच्या माध्यमातून स्त्रीजीवन अभ्यासाताना अनेक पैलू समोर येतात. या गीतांतून ओव्यांतून स्त्रीजीवनातील सुख-दुःखाच्या कल्पना, भावना तर व्यक्त होतातच पण स्त्रीचं अनुभवविश्वच एवढं मोठ आहे की, या ओव्यांतून इतर लोकजीवनही सांगण्याचा प्रयत्न होतो. तेथील रूढी, परंपरा, रितीरिवाज, सण-उत्सव, कुटुंबव्यवस्था, नात्यातील संबंध, देवदेवता या सर्वांचीच कल्पना येते. त्यामुळेच वन्हाडीची संस्कृती जाणून घ्यायची असेल तर 'वन्हाडी लोकगाथा' या पुस्तकाचा अभ्यास आवश्यक आहे हे प्रभाकर मांडे यांचे मत योग्य वाटते.

समारोप :-

अशा प्रकारे प्रस्तुत प्रकरणात 'वन्हाडी लोकगाथे'चे वाङ्मयीन मूल्य सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामध्ये एकूणच पुस्तकाचे अंतरंग व बहिःरंगाची रचना कशी आहे याचे विवेचन केले आहे. या पुस्तकाचे मुखपृष्ठ आणि पुस्तकाच्या अंतरंगाविषयी कल्पना देणारे प्रभाकर मांडेंचे मलपृष्ठावरील मत योग्य वाटते. अनुक्रमणिकेत कोणतेही गीतप्रकार क्रमवार दिलेले नाहीत. शब्दांचे अर्थ दिलेले नाहीत तरी प्रतिमाताईच्या मनोगतातून व प्रभाकर मांडे यांच्या अभिप्रायातून ही उणीव काहीशी भरून निघाली असे वाटते. या बाबी सोडल्या तर पुस्तकातील गीते विविध वाङ्मयीन गुणांनी युक्त असलेली दिसतात. त्यामध्ये अनेक उपमा योजलेल्या आहेत. काही म्हणी व उखाणेयुक्त रचनाही दिसते. यमक साधल्यामुळे तर या ओवीगीतांना गेयता लाभली आहे. वन्हाडी भाषेची वैशिष्ट्ये देखील या गीतांतून दिसून येतात. अस्सल ग्रामीण वन्हाडी बोली यातून प्रकट झाली आहे. नित्याची कामे करताना निर्मिती झालेल्या या गीतांना नैसर्गिकपणा लाभला आहे असे जाणवते. स्त्रियांच्या भोळ्या-भाबड्या मनाचा प्रत्यय त्यातून येतो यात कृत्रिमता जाणवत नाही. काही निरर्थक शब्दरचना क्वचित आढळते. पण तरीही यातील सर्वच गीते, त्यांची रचना व पुस्तकाची रचना वाङ्मयीन दृष्टीने योग्य वाटते.